

بررسی اثرات معیشتی گردشگری روستایی با تأکید بر مشارکت و توانمندسازی زنان روستایی

فاطمه استاد^۱

مؤسسه آموزش عالی خردگرایان مطهر، مشهد نیش کوثر شمالی ۴۵ fatemeostad98@yahoo.com

چکیده

یکی از اهدافی که توسعه روستایی طی سالیان متمادی دنبال می‌کند، بهبود کیفیت زندگی و افزایش رفاه روستاییان است. به عقیده بسیاری از صاحب نظران، لزوم برنامه‌ریزی صحیح برای اشتغال زنان روستایی در بخش غیرکشاورزی، به‌ویژه به دلیل ویژگی‌های فیزیولوژی و روانی زنان ضروری به نظر می‌رسد. در این راستا، گردشگری روستایی می‌تواند فعالیت‌های اقتصادی و مشاغل گوناگونی را برای زنان به وجود آورد. افزایش تولیدات صنایع دستی و فروش آن، گسترش خدمات هتلداری و پذیرایی و حمل‌ونقل، افزایش تقاضاهای گردشگران، باعث ایجاد مشاغل جدید می‌شود که نه تنها ساختار اقتصادی بلکه ساخت اجتماعی روستاها را نیز دستخوش دگرگونی می‌سازد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که توسعه کارآفرینی زنان روستایی باعث: ۱- ارتقاء فرهنگ کارآفرینی؛ ۲- شکل‌گیری زیرساخت‌های کارآفرینی؛ ۳- بهبود فضای کسب‌وکار؛ ۴- توسعه انواع گردشگری می‌شود و اثرات گردشگری بر عوامل مؤثر بر کارآفرینی و توسعه کارآفرینی زنان شامل: اثرات اقتصادی، اثرات فرهنگی - اجتماعی، اثرات زیرساختی و اثرات زیست محیطی است. اثرات اقتصادی شامل: افزایش تقاضا برای تولیدات زنان، جذب سرمایه‌گذاری محلی، افزایش تقاضای نیروی محلی، ایجاد فرصت‌های جدید شغلی، تقاضا برای تولیدات محلی، تنوع‌بخشی به اقتصاد روستایی، ایجاد بازارچه‌های محلی، کاهش ریسک‌پذیری و افزایش بهره‌وری خواهد بود. اثرات فرهنگی - اجتماعی هم می‌تواند باعث افزایش تعاملات اجتماعی، ارتقاء سطح آگاهی زنان، تغییر در نگرش زنان نسبت به کار زنان، تقویت روحیه خلاقیت و نوآوری، افزایش میزان مشارکت زنان و همچنین حفظ آداب و سنن و هنرهای محلی و معرفی نوع خوراک و پوشش محلی روستاییان شود. اثرات مثبت زیست محیطی گردشگری شامل حفاظت از منابع روستایی است. در اثرات زیرساختی گردشگری می‌توان به ایجاد راه‌های دسترسی به روستا و فراهم کردن زیرساخت‌های حمل‌ونقل و همچنین توسعه خدمات بانکی، توسعه ICT روستایی و... اشاره کرد. کلیدواژه‌ها: اثرات معیشتی، گردشگری روستایی، مشارکت زنان روستایی.

۱- کارشناس ارشد علوم اجتماعی، گرایش گردشگری مذهبی، مدرس گردشگری و هتلداری.

۱- مقدمه

یکی از اهدافی که توسعه روستایی طی سالیان متمادی دنبال می‌کند، بهبود کیفیت زندگی و افزایش رفاه روستاییان است. کیفیت زندگی، ویژگی‌های کلی اجتماعی و اقتصادی محیط در یک ناحیه را نشان می‌دهد که می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند برای نظارت بر برنامه‌ریزی توسعه اجتماع به‌کار رود. در نواحی روستایی کیفیت زندگی از یک طرف متأثر از عوامل، فعالیت‌ها و تحولاتی است که در درون نواحی روستایی وجود دارد و از طرف دیگر، تحت تأثیر عوامل بیرونی است که روستا و زندگی ساکنان آن را تحت تأثیر قرار می‌دهد (رضوانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۴). علاوه بر کیفیت زندگی، از دیدگاه برنامه‌ریزان توسعه، ابعاد متعدد سرمایه‌ها از قبیل: سرمایه طبیعی، فیزیکی، انسانی، مالی و اجتماعی برای توسعه مناطق روستایی مورد نیاز است، از این رو، در چند دهه اخیر، مفهوم سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک مفهوم فرارشته‌ای نقش مهمی در تحلیل‌های اجتماعی و اقتصادی توسعه روستایی، به‌ویژه توسعه گردشگری مطرح شده و به نقش ساختارهای اجتماعی محلی از قبیل: روابط متقابل، شبکه‌ها و نهادهای محلی، نگرش، انسجام و اعتماد تأکید می‌کند (عینالی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۲). نکته قابل تأمل در مفهوم توسعه روستایی این است که توسعه روستایی صرفاً به معنای توسعه کشاورزی نیست، چنان‌که به‌زعم میسرا (۱۳۶۵: ۱۱) موردی از رفاه اجتماعی نیست تا با تزریق پول به مناطق روستایی به‌منظور رفع نیازمندی‌های اساسی مرتفع شود، بلکه طیف وسیعی از فعالیت‌های انسانی را شامل می‌شود که توانمندسازی روستاییان را در دستیابی به معیشتی پایدار را دربرمی‌گیرد. بر این اساس، هدف توسعه روستایی تنها بهبود فرصت‌های اقتصادی نیست و ارتقاء سازماندهی اجتماعی، حفاظت میراث بومی، آداب‌ورسوم فرهنگی و بهبوددهی خدمات و تسهیلات رفاهی، همراه با نگهداشت و حفاظت محیط زیست روستایی را نیز در نظر دارد. امروزه می‌توان فرصت‌هایی را برای کارآمدی بیشتر فرآیند توسعه روستایی در نظر گرفت که در این میان، گردشگری روستایی را باید رویکردی در راستای توانمندسازی روستایی برای برخورداری از معیشت پایدار و بهبود کیفیت زندگی در بستر نگاهی ویژه به توسعه کشاورزی به‌عنوان یکی از فعالیت‌های حیاتی بشر دانست. بر این اساس، گردشگری را رویکردی جدید در توسعه روستایی می‌داند که علاوه بر بهبود و رشد اقتصادی، امکان حفاظت محیط‌زیست روستایی را همراه با حمایت از فرهنگ بومی و تقویت آداب‌ورسوم اجتماعی محلی فراهم کند.

از آنجاکه توانمندسازی روستایی از راه ایجاد فعالیت‌های مکمل کشاورزی می‌تواند با افزایش درآمد خانوارهای روستایی، ایجاد اشتغال و تشویق تولیدات کشاورزی و صنایع دستی، به‌عنوان راهکاری برای بهبود رشد اقتصادی و اجتماعی در نواحی روستایی، همراه باشد، باید در فرآیند برنامه‌ریزی روستایی، به توسعه گردشگری روستایی، توجه لازم شود. توجه به امر گردشگری روستایی، به‌خصوص در کشورهای جهان سوم امری ضروری و حیاتی است، چراکه در حال‌وهوای توسعه سریع صنعتی شدن و رشد شتابان شهرنشینی در کشورهای جهان سوم، برای چند دهه، بخش روستایی مورد فراموشی و بی‌توجهی قرار گرفته است. درآمد کم و کاهش اشتغال در نواحی روستایی کشورهای در حال توسعه به یک مسئله عمده تبدیل شده است. از سوی دیگر، با گسترش تجارت جهانی و گشوده شدن بازارهای داخلی این کشورها به روی کالاهای خارجی، کشاورزان مجبور خواهند بود راه‌های جدید کسب درآمد اقتصادی را بیابند. این مسائل موجب شد تا گردشگری روستایی به‌عنوان یک راهکار توسعه مناطق روستایی مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرد.

۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

امروزه گردشگری از جمله فعالیت‌هایی است که قابلیت فراوانی برای ایجاد اشتغال، به‌خصوص برای زنان دارد. به عقیده بسیاری از صاحب‌نظران، لزوم برنامه‌ریزی صحیح برای اشتغال زنان در بخش غیرکشاورزی، به‌ویژه به‌دلیل ویژگی‌های فیزیولوژی و روانی زنان ضروری به‌نظر می‌رسد. در این راستا، گردشگری روستایی می‌تواند فعالیت‌های اقتصادی و مشاغل گوناگونی را برای زنان به‌وجود آورد. افزایش تولیدات صنایع دستی و فروش آن، گسترش خدمات هتلداری و پذیرایی و حمل‌ونقل، افزایش تقاضاهای گردشگران، باعث ایجاد مشاغل جدید می‌شود که نه تنها ساختار اقتصادی، بلکه ساخت اجتماعی روستاها را نیز دستخوش دگرگونی می‌کند. بیش از هفتادوپنج درصد از فقراى جهان در نواحی روستایی زندگی می‌کنند. مقصدهای گردشگری زیادی نیز در مناطق روستایی است، بنابراین گردشگری می‌تواند یکی از بخش‌های مهم اقتصاد روستایی باشد و توسعه گردشگری در این مناطق به‌عنوان راهی برای توزیع درآمدها و کاهش فقر به‌حساب می‌آید (Holland et al, 2003, Elliott, 1997, 262).

گردشگری به‌عنوان یکی از منابع درآمد و ایجاد اشتغال در سطح ملی می‌تواند رهیافتی برای توسعه اقتصادی در قلمرو ملی باشد به‌خصوص در زمانی که سود فعالیت‌های دیگر بخش‌های اقتصادی در حال کاهش باشد، جایگزین مناسبی برای آن‌ها و راهبردی برای توسعه است. بر این مبنا، دلیل اصلی توسعه گردشگری، غلبه بر کم بودن سطح درآمد و ارائه فرصت‌های جدید شغلی و تحولات اجتماعی در جامعه است و می‌تواند امیدهایی را برای کاهش فقر به‌خصوص در نواحی که به نحوی دچار رکود اقتصادی شده‌اند، فراهم کند. گردشگری در قرن بیست و یکم با توجه به گسترش زیرساخت‌های اقتصادی، بهداشتی، امنیتی و ارتباطی به یک واقعیت اجتناب‌ناپذیر بدل گشته است. سفر به دیگر نقاط برای گردشگری بانگیزه‌های مختلف جزء ملزومات زندگی در این قرن محسوب می‌شود و در واقع، جریانی را شکل می‌دهد که مرزهای ملی و بین‌المللی را درنوردیده و رویکردی فراتر از دولت و ملت یافته است (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵: ۷). کشور ایران به‌علت واقع شدن در موقعیت جغرافیایی خاص و برخورداری از ویژگی‌های طبیعی پهنه جغرافیایی ایران در عرضه سکونت‌گاه‌های روستایی، گوناگونی درخور توجهی را از نظر کالبدی - زیستی نشان می‌دهد؛ به‌طوری‌که این گوناگونی به شکل‌گیری چشم‌اندازهای طبیعی ویژه‌ای در سراسر کشور می‌انجامد تا میراث طبیعی به‌منزله سرمایه و دارایی طبیعی همچنان از اعتبار و جایگاه ویژه‌ای برخوردار باشد. مناطق کوهستانی، دریاچه‌ها، رودخانه‌ها، کوه‌ها، پوشش گیاهی، تالاب‌ها، جنگل‌ها، مراتع، چمنزارها و باغ‌های طبیعی از جمله میراث طبیعی کشور به‌شمار می‌آیند که افزون بر نقش اکولوژیکی، نقش گردشگری فعلی را در اقتصاد روستایی کشور بر جای می‌گذارد.

ایران به لحاظ داشتن ابنیه و آثار تاریخی جز ۹ کشور نخست دنیا و از لحاظ جاذبه‌های اکوتوریستی در میان ۱۰ کشور برتر دنیا قرار دارد (ارمغان، ۱۳۸۶: ۲۳۶). ضروری به نظر می‌رسد که با رجوع به اسناد و تجارب جهانی، ضمن تحلیل این تجارب و همگام با تطبیق آن‌ها با شرایط خاص اقلیمی، فرهنگی و اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی، امکان کاربست بهینه از این تجارب را در روستاهای حال حاضر ایران شدنی گردانید. در این میان کلان‌شهر مذهبی مشهد به‌عنوان مرکز استان خراسان رضوی با حدود ۳ میلیون نفر جمعیت به‌عنوان دومین کلان‌شهر مذهبی جهان و دومین کلان‌شهر کشور پس از تهران محسوب می‌شود و آنچه در جذب گردشگر در این کلان‌شهر اهمیت دارد، نقش و عملکرد فرهنگی زیارتی وجود مرقد مبارک امام رضا (ع) و اهمیت ارتباطی تجاری کلان‌شهر مذهبی مشهد در سطح ملی و فراملی است که توانسته به‌عنوان بی‌رقیب‌ترین قطب جذب گردشگری مذهبی ایران، گردشگران قابل توجهی از کشورهای پیرامون خود از جمله کشورهای آسیای مرکزی (ترکمنستان، ازبکستان، تاجیکستان،

قرقیزستان و قزاقستان) و افغانستان و پاکستان به سوی خود بکشاند. در حال حاضر، کشورهای مسلمان و اهل تشیع مانند عراق و کشورهای حاشیه خلیج فارس و دریای عمان از مهم ترین گردشگران استان خراسان رضوی هستند؛ بنابراین از این منظر، نگاه کل گرا به توسعه سکونت گاه های روستایی شهرستان های استان خراسان رضوی و افزایش کیفیت زندگی ساکنان این مناطق، اهمیت دوچندان می یابد، زیرا از یک سو کلان شهر مشهد سالانه پذیرای جمعیت میلیونی زائران حرم مطهر امام رضا (ع) بوده و از سوی دیگر از جمعیت میلیونی به عنوان ساکنان این کلان شهر، روبه رو است.

به دلیل آنکه بهره برداری از توان ها و قابلیت های گردشگری در هر منطقه ای می تواند زمینه ای پویا و فعال برای توسعه پایدار آن منطقه فراهم نماید، در پژوهش حاضر به بررسی اثرات معیشتی گردشگری روستایی با تأکید بر مشارکت و توانمندسازی زنان روستایی پرداخته خواهد شد.

۳- پیشینه و ادبیات نظری پژوهش

نظریه توسعه روستایی، پس از اواسط قرن بیستم از سه بدنه فکری اصلی، یعنی مدل جمعیت تکنولوژی، توسعه کشاورزی و نظریه های اقتصاد سیاسی عبور کرده و به رویکردهای جدیدی مانند: معیشت پایدار، حکمرانی خوب، کاهش فقر و غیره متمرکز شده است. توسعه روستایی پدیده مستقلی است که در یک دیدگاه کلی با نقش مناطق روستایی در توسعه ملی که در رابطه با ظرفیت عام و کشاورزی و صنعت به طور خاص وجود دارد. در اقتصادهای جهانی و یکپارچه، این تعادل ممکن است تنها در یک واحد گنجانده شود که آن از تشکیلات اجتماعی منفرد و متمایز بسیار وسیع تر خواهد بود و در نتیجه، کارکردهای متفاوتی خواهند داشت. با این احتساب می توان گفت که توسعه از فرآیندهای بسیاری تشکیل شده و خود یک فرآیند پیچیده تغییر است، توسعه ای که در مناطق روستایی به دنبال آن هستیم، باید دارای خصوصیات زیر باشد:

۱- توسعه باید تغییری به منظور بهبود شرایط برای اکثر مردم باشد؛

۲- مردمی که از توسعه سود می برند، باید بیش از مردمی باشند که از آن متضرر می شوند؛

۳- توسعه باید دست کم مردم را نسبت به حداقل نیازهای زندگی شان مطمئن کند؛

۴- توسعه باید با نیازهای مردم هماهنگی و مطابقت داشته باشد؛

۵- توسعه باید باعث تشویق خوداتکایی شود؛

۶- توسعه باید بهبود طولانی و مستمر را به ارمغان آورد؛

۷- توسعه نباید باعث تخریب محیط زیست طبیعی شود.

۳-۱- پیشینه پژوهش

در پژوهشی که با عنوان: «گونه شناسی گردشگری روستایی» در شهرستان لنگرود در سال (۱۳۸۸) عیسی پور و قاسمی انجام دادند، نتایج نشان داد که شهرستان لنگرود به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی دارای انواع گونه های گردشگری از جمله گردشگری ساحلی، گردشگری جنگلی، گردشگری جاده ای و گردشگری بافت سنتی روستایی و بخش بالقوه آن، یعنی گردشگری کشاورزی است؛ همچنین در سال (۱۳۸۹)، عبدالحمید پاپزن و همکارانش در پژوهشی با عنوان: «مشکلات و محدودیت های گردشگری روستایی» در منطقه روستایی حریر از توابع کرمانشاه دریافتند در این روستا فقدان امکانات زیربنایی و رفاهی، درک ناصحیح

روستاییان و مسئولان از گردشگری روستایی، کم‌رنگ شدن جاذبه‌های فرهنگی روستا، فقدان شبکه اطلاع‌رسانی صحیح و به موقع، نبود حمایت و توجه کافی دولت و فقدان اطلاعات دقیق آماری و تغییرات اقلیمی دیده می‌شود. مطیعی لنگرودی و همکارانش در سال ۱۳۹۰ پژوهشی با عنوان: «بررسی تأثیر بازگشت مهاجران به روستا در بهبود معیشت ساکنان» انجام دادند. نتایج این پژوهش نشان داد که معیشت مهاجران پس از کسب مهارت و بازگشت به نواحی روستایی، بهبود یافته، به طوری که تفاوت چشمگیری در سرمایه‌های انسانی، مالی، فیزیکی، اجتماعی و طبیعی افراد بازگشته رخ داده است. در سال ۱۳۹۱ کیومرث و همکارانش در پژوهشی با عنوان: «بررسی اثرات گردشگری بر دارایی‌ها و فعالیت‌های معیشتی مردم در چارچوب معیشت پایدار گردشگری روستای زیارت» به این نتیجه رسیدند که گردشگری در حال حاضر در روستای زیارت نتوانسته، نقش مؤثری در معیشت پایدار روستاییان ایجاد کند، همچنین حسنعلی فرجی سبکبار و همکارانش در سال ۱۳۹۱ در پژوهشی که در خصوص رتبه‌بندی زمینه‌های توسعه گردشگری در نواحی روستایی منطقه زرقان انجام دادند، نتایج به دست آمده را این طور بیان کردند که جاذبه جنگل‌های ارسباران به عنوان بهترین گزینه بین سایر جاذبه‌های گردشگری برای سرمایه‌گذاری انتخاب شده است. در پژوهش انجام شده با عنوان: «بررسی اثرات گردشگری بر توسعه روستایی از دیدگاه جامعه‌میزبان» که قنبری و همکارانش در سال ۱۳۹۲ انجام دادند، نتایج نشان داد اثرات گردشگری بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی و در مجموع توسعه روستایی، بیشتر از حد متوسط بوده است. حاجی‌نژاد و همکارانش در سال ۱۳۹۳ تحقیقی را در روستای دلفارد با عنوان: «تدوین برنامه راهبردی توسعه گردشگری روستایی» انجام دادند و نتایج حاکی از آن بود که نقاط قوت منطقه بیش از نقاط ضعف آن بوده است و از آنجا که بسیاری از روستاهای ایران از لحاظ ویژگی‌های طبیعی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شباهت بسیار با این منطقه دارند، می‌توان این نتیجه را به کل روستاهای ایران تعمیم داد. در سال ۱۳۹۴ نخعی و خداداد در پژوهشی با عنوان: «اثرات گردشگری در شهرهای ساحلی از منظر رویکرد معیشت پایدار گردشگری (شهر ساحلی بندرگز)» به این نتیجه رسیدند که رابطه معنی‌دار بسیاری بین توسعه گردشگری ساحلی و توسعه معیشت پایدار در شهر بندرگز وجود دارد. مرید سادات و ساعدی‌نیا در تحقیقی با عنوان: «جایگاه گردشگری در توسعه پایدار روستایی در روستای مصر از توابع شهرستان خورویببانک اصفهان» انجام دادند که نتایج نشان داد، گردشگری در تنوع‌بخشی به اقتصاد روستا، ارتقا وضعیت اشتغال، درآمد، کاهش مهاجرت و حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست بیش از حد متوسط نقش داشته است.

۲-۳- روستا و تمایز آن با شهر

تعریف‌های گوناگونی در باره روستا وجود دارد که به طور کلی می‌توان تعریف زیر را از کامل‌ترین تعاریف دانست: «روستا، عبارت است از محدوده‌ای از فضای جغرافیایی که واحد اجتماعی کوچکی مرکب از تعدادی خانواده که نسبت به هم دارای نوعی احساس دلبستگی، عواطف و علائق مشترک هستند، در آن تجمع می‌یابند و بیشتر فعالیت‌هایی که برای تأمین نیازمندی‌های خود انجام می‌دهند، از طریق استفاده و بهره‌گیری از زمین در درون محیط مسکونی‌شان صورت گیرد. این واحد اجتماعی که اکثر افراد آن به کار کشاورزی اشتغال دارند، در عرف محل ده نامیده می‌شود». روستا در ایران بر اساس میزان جمعیت تعریف می‌شود (رحیمی و بید خوری، ۱۳۹۱: ۲۲). شاخصی که برای تمییز شهر از روستا اختیار می‌شود، اغلب کمی است (میزان جمعیت) و از کشوری به کشور دیگر تغییر می‌کند. بدیهی است که آستانه‌های کمی، امری از پیش خود هستند و لازم است با اختیار شاخص‌های کیفی آن‌ها را تکمیل کرد (تعداد جمعیت کشاورز). می‌توان بر شاخص‌ها و ملاک‌های دیگری: چون تاریخ،

هرچند که شهرهای از نظر دورافتاده و فراموش شده بسیارند، حضور نقش‌ها و عملکردهای اداری، وجود وجوهی از معماری و بناهایی از نوع شهری تأکید کرد و گفت پیچیدگی جامعه‌های شهری، نقطه مقابل یکنواختی نسبی جامعه‌های روستایی است (ژان برنار شاریه، ۱۳۷۳: ۱۷).

۳-۳- گردشگری پایدار روستایی

گردشگری روستایی پدیده‌ای است بسیار قدیمی که به‌عنوان یک فعالیت تفریحی - اجتماعی، ابتدا در نیمه دوم سده هجدهم در بریتانیا و سپس در کل اروپا ظاهر شد. قبل از آن هم مناطق روستایی، برای فعالیت‌های تفریحی استفاده می‌شد، اما شرکت در فعالیت‌های تفریحی محدود به اقشار برتر جامعه بود و تا اوایل نیمه دوم سده هجدهم یعنی تا انقلاب صنعتی، مسافرت به روستاها یک مسئله دشوار بوده است؛ تا اینکه در دهه ۱۸۵۰، توسعه خطوط راه‌آهن، سراسر اروپا و آمریکا را به هم وصل کرد. انقلاب صنعتی اگرچه سبب ایجاد برخی مسائل و مشکلات برای جوامع شهری و روستایی شد، ولی موجب گسترش راه‌ها و جاده‌ها، وسایل حمل‌ونقل و توسعه ارتباطات، هم در سطح محلی، ملی و بین‌المللی شد که این خود موجب افزایش مسافرت‌ها، تفریحات به نقاط مختلف جهان از جمله جوامع روستایی شد (رضوانی، ۱۳۸۷: ۳۵).

به‌طورکلی گردشگری روستایی از دو جنبه اهمیت دارد. یکی به‌عنوان یک فعالیت گسترده جهانی و دیگری از نظر تأکید بر آن در سیاست‌های توسعه منطقه‌ای و محلی. از همین رو، منطقی است که بپذیریم تعریف قابل قبول و عام از گردشگری روستایی وجود ندارد (رحیمی، ۱۳۸۱: ۲۲۶).

۱- گونه شناسی گردشگری روستایی. Error! No text of specified style in document. جدول

اصلاح فارسی	معادل انگلیسی	تعاریف
گردشگری طبیعی	Natural Tourism	به‌طور عمده در تعامل با جاذبه‌های طبیعی قرار دارد.
گردشگری فرهنگی	Cultural Tourism	مرتبط با فرهنگ، تاریخ، میراث فرهنگی و باستانی مردم روستاست.
اکوتوریسم	Ecotourism	علاوه بر بازدید از جاذبه‌های طبیعی بازندگی و هنجارهای زندگی اجتماعی مردم نیز در تعامل است.
گردشگری دهکده‌ای	Village Torism	گردشگران در خانه‌های روستا یا دهکده، مدتی کوتاه سکونت کرده و در فعالیت‌های روستاییان مشارکت می‌کنند.
گردشگری کشاورزی	Agro Tourism	گردشگران بدون ایجاد پیامدهای منفی روی اکوسیستم مناطق میزبان با فعالیت کشاورزی سنتی، از آن‌ها دیدن کرده و در فعالیت کشاورزی مشارکت می‌کنند.

منبع: (افتخاری و مهدوی، ۱۳۸۵: ۵).

توسعه پایدار گردشگری توسعه‌ای است که در آن توازن و تعادل، حفظ ارزش‌ها و کیفیت اخلاقیات و اصول اقتصادی و نیز مزیت‌های اقتصادی همه به همراه هم دیده‌شده و کوشش می‌شود تا توسعه‌ای متعادل و همه‌جانبه جایگزین توسعه صرفاً اقتصادی شود. در این دیدگاه، توسعه گردشگری با استفاده از منابع موجود به‌گونه‌ای است که ضمن پاسخ دادن به نیازهای اقتصادی،

اجتماعی، فرهنگی و ضوابط قانونی جامعه و انتظارات گردشگران بتوان وحدت و یکپارچگی، هویت فرهنگی، سلامت حفظ محیط زیست، تعادل اقتصادی و رفاه مردم محلی را تأمین کرد (الوانی، ۱۳۷۲: ۱۰). امروزه این امر ثابت شده است که برای رسیدن به یک توسعه مطلوب باید برنامه ریزی دقیق و منسجمی را دنبال کرد. برنامه ریزی، با امکاناتی که برای تحلیل روشن و ارزشیابی سیاست های گوناگون فراهم می آورد، می تواند به طور نظام یافته موانع سخت را که اغلب فرا راه ماست از میان بردارد، از عناصر فنی و منابع اقتصادی و انسانی گرفته تا ظرفیت اداری (سازمان ملل، ۱۳۶۸: ۱۹).

۳-۴- مشارکت جوامع محلی، رهیافتی در توسعه گردشگری روستایی

اهمیت نیروی انسانی در توسعه تحولات چشمگیر دو دهه اخیر در جهان باعث شده که کاهش نابرابری های جنسیتی، بخش جدایی ناپذیر فرآیند توسعه شود. از این رو، مشارکت عمومی و فراگیر یک جامعه در تصمیم گیری ها، برنامه ریزی ها و همه فعالیت ها و امور مربوط به توسعه ملی و منطقه ای بسیار ضروری است (خسروی پور و فروشانی، ۱۳۸۷، ۷۳).

الف- برخی از صاحب نظران مشارکت را شرکت داوطلبانه مردم در یک یا چند برنامه عمومی که فرض می شود در توسعه ملی نقش دارند، می دانند، ولی از مردم انتظار نمی رود که در شکل گیری برنامه نقش داشته باشند یا از محتوای آن انتقاد کند؛

ب- مشارکت در مفهوم گسترده اش به معنی برانگیختن حساسیت مردم و در نتیجه به معنی افزایش درک و توان روستاییان به منظور پاسخ گویی به طرح های توسعه و نیز به مفهوم تشویق ابتکارات محلی است؛

ج- در زمینه توسعه روستایی... مشارکت شامل: دخالت مردم در فرآیندهای تصمیم گیری، در اجرای طرح ها... سهم آن ها از منافع طرح های توسعه و مداخله آن ها در ارزیابی این گونه طرح ها می شود؛

د- مشارکت عامه در توسعه باید عمده تاً به عنوان دخالت فعال مردم در فرآیند تصمیم گیری تا آنجا که بر زندگی آنان تأثیر می گذارد، تلقی شود؛

ه- مداخله جمعی یعنی اینکه مردم، هم حق دارند و هم موظف هستند که در حل مشکلات بهداشتی خویش مشارکت داشته باشند، مسئولیت های بیشتری در تشخیص نیازهای بهداشتی، بسیج منابع محلی و پیشنهاد راه حل های جدید و نیز ایجاد و تقویت سازمان های محلی بر عهده گیرند؛

و- مشارکت به عنوان فرآیندی فعال مد نظر قرار می گیرد، یعنی اینکه شخص یا گروه مورد نظر پیش قدم شده و از حق خودمختاری خویش برای چنین کاری استفاده می کند؛

ز- تلاش های سازمان یافته برای افزایش کنترل بر منابع و مؤسسه های نظم دهنده در شرایط اجتماعی مشخص از سوی گروه ها و جنبش ها بر کسانی که تاکنون از حیطه اعمال چنین کنترلی مستثنی بوده اند (پیتر او کلی و دیوید مارسدن، ۱۳۷۰: ۳۳).

۳-۵- زنان کارآفرین

لاوی دینا زنان کارآفرین را این گونه تعریف می کند: «زنانی که به تنهایی یا با مشارکت یا از طریق ارث، کسب و کاری را ایجاد کرده و با قبول خطرات مالی و مسئولیت های اجتماعی، اخلاقی، روانی و مالی در اداره امور روزانه شرکت جویند و با خلاقیت و نوآوری محصولات جدیدی را ایجاد یا گسترش دهند تا در بازار بر رقبا غلبه یابند (گلرد، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

۳-۶- تأثیر گردشگری روستایی بر توسعه کارآفرینی زنان روستایی

برای جوانان و زنان، کسب و کارهای خانگی، نقطه شروع مناسبی برای راه‌اندازی کسب و کار شخصی است، زیرا راه‌اندازی آن در مقایسه با دیگر انواع کسب و کارها به دلیل تنوع و عرضه محصول و خدمات یا تنوع در زمان و مکان عرضه خدمات و محصول، طرفداران زیادی پیدا کرده است و بسیاری از دولت‌ها سعی می‌کنند راه‌اندازی آن را در میان اقشار مختلف مردم، به ویژه زنان رواج دهند. در اقتصاد جهانی، زنان کارآفرین به عنوان یک نیروی پُر جنب و جوش و عامل رشد و توسعه اقتصادی به حساب می‌آیند، البته علی‌رغم افزایش تعداد زنان خوداشتغال در بسیاری از کشورها، زنان کارآفرین هنوز بخش کوچکی از کل جمعیت را تشکیل می‌دهند (Gray&Hervary, 2005, 2003).

با توجه به شرایط اقتصادی و تغییرات فرهنگی و اجتماعی، زنان روستایی تمایل زیادی برای اشتغال دارند. ارتقاء سطح تحصیلات زنان به این موضوع دامن می‌زند. گردشگری از جمله فعالیت‌هایی است که قابلیت فراوانی برای ایجاد اشتغال، به خصوص برای زنان دارد. تحقیقات مختلف نشانگر آن است که زنان و مردان کارآفرین هر دو به دلیل احساس نیاز به کسب و کار و استقلال فردی وارد عرصه کارآفرینی شده‌اند و در بسیاری از موارد تحت تأثیر ناکامی یا نارضایتی از شغل قبلی خود به صورت هدفمند، پرشور و پُر انرژی عمل می‌کنند، اما از جهات دیگر تفاوت‌هایی بین آن‌ها وجود دارد. این تفاوت‌ها را می‌توان در انگیزه‌های اولیه، نوع سرمایه‌گذاری، ویژگی‌های شخصیتی، سوابق کاری و نوع مشاغلی که بدان روی آورده‌اند، مشاهده کرد (صابر، ۱۳۸۱: ۲۰-۱۷). زنان در عرصه کارآفرینی محدودیت‌های زیادی را تجربه می‌کنند. برخی از این محدودیت‌ها ناشی از کلیشه‌های جنسیتی موجود در جامعه است که مهم‌ترین وظیفه زنان را خانه‌داری می‌داند. علاوه بر این‌ها، وجود تبعیض‌های مختلفی که در سطح عمیقی از رفتارهای فرهنگی حاکم بر جوامع تثبیت شده نیز سبب می‌شود که زنان کارآفرین، بزرگ‌ترین گروه جمعیتی را تشکیل دهند که از چنین اعمال تبعیض آمیز شغلی و تجاری رنج می‌برند.

۳-۷- مروری بر تجارب جهانی در توسعه گردشگری روستایی

۳-۷-۱- گردشگری روستایی در روستای (برونته) انگلستان

این روستا به دلیل حضور خواهران برونته (نویسندگان رمان‌های مشهور) در دهه ۱۸۴۰، مشهور شده است و در حال حاضر خانه این نویسندگان به موزه کلیسا تبدیل شده است و سالانه بیش از ۱۰۰۰۰۰ بازدیدکننده دارد. درآمد گردشگری این روستا حدود ۲۰ میلیون پوند است. به منظور ارتقاء جایگاه این روستا به عنوان مقصد گردشگران و جذب بیشتر آن‌ها در مارس ۱۹۹۶، سازمانی برای بازاریابی گردشگران در این روستا تشکیل و آغاز به کار کرد. طرح «تارکا» در انگلستان: در سال ۱۹۹۸ طرح تارکا به عنوان یک برنامه هماهنگ‌سازی و تعامل میان حفظ محیط‌زیست، تفرج و گردشگری در شمال «دون» در انگلستان اجرا شد. هدف اصلی این طرح اضافه کردن منابع طبیعی بیشتر به مناطق حفاظت شده بود. بسیاری از مجریان به این موضوع واقف شده بودند که تعامل میان محیط‌زیست و توسعه گردشگری می‌تواند بسیار سودمند باشد و نقش اساسی در ارتقاء رفاه اجتماعی و اقتصادی ایفا کند. طرح تارکا به اهداف اصلی‌اش دست یافت و به موازات حمایت جدی بخش‌های محلی تا سال ۱۹۹۷، سرمایه فراوانی را جذب کرد. اهداف طرح تارکا عبارت بودند از: ۱- حفظ و توسعه حیات وحش، زیبایی طبیعی و ویژگی‌ها منحصر به فرد شمال «دون»؛ ۲- برانگیختن مردم در لذت بردن و درک این منطقه؛ ۳- توسعه و ارتقاء گردشگری در منطقه.

۳-۷-۲- گردشگری روستایی در استرالیا و نیوزلند

گردشگری روستایی در استرالیا عمدتاً در چشم‌اندازها و مناطق کشاورزی صورت گرفته و بر اساس بهره‌وری از طبیعت تعریف می‌شود. رایج‌ترین گردشگری روستایی در استرالیا عبارت‌اند از گردشگری کشاورزی و گردشگری مزرعه. گردشگری کشاورزی شامل: فعالیت‌های «پذیرایی» و «گذران تعطیلات» در مزارع است، اما گردشگری مزرعه‌ای، تشکیل شده از مزارع در حال بهره‌برداری که علاوه بر فعالیت‌های زراعی، برای کسب درآمد مازاد به فعالیت‌هایی بااهمیت گردشگری نیز می‌پردازند. چند مورد از محصولات گردشگری روستایی که به‌وسیله وزارت کشاورزی و شیلات نیوزلند شرح داده شده‌اند، عبارت‌اند از: ۱- اقامت مزرعه‌ای شامل جای خواب، صبحانه و سایر وعده‌های غذایی، پذیرایی و شرکت در فعالیت‌های متمرکز در یک مزرعه سنتی ساده و بی‌پیرایه به‌طوری‌که گردشگر خود را عضوی از خانواده احساس کند؛ ۲- هتل‌های روستایی، شامل جای خواب و غذا؛ ۳- واحدهای اقامتی روستایی؛ ۴- کمپ یا دسترسی به سایبان یا سرپناه درختان و دارای تسهیلاتی برای تأمین نیازهای گردشگران (مثل: حمام، توالت و غیره).

بسیاری از جوامع روستایی در استرالیا دارای تعاونی‌های روستایی هستند که به ایجاد همکاری و ارتباط بین فعالیت‌های گردشگری منطقه‌ای می‌پردازند. سهم گردشگری در اقتصاد استرالیا حدود ۴٫۵ درصد تولید ناخالص داخلی در سال ۲۰۰۱ بوده است، البته این ارقام بخشی از اقتصاد گردشگری روستایی را شامل می‌شود. بدین ترتیب گردشگری روستایی قادر است اثرات مطلوبی بر اقتصاد روستاها داشته باشد. پدیده جالب توجهی که در استرالیا مشاهده شد، تقارن افزایش گردشگران با شروع فعالیت‌های زراعی است (از قبیل پرورش دام و فعالیت‌های زراعی در زمین‌های زراعی کوچک). به‌عنوان مثال، گوسفندهای موردنیاز برای نمایش عملیات پشم‌چینی به‌طور معمول از بازار تهیه می‌شوند و باغچه‌های کوچک برای افزایش انجام فعالیت کشاورزی در مزرعه ایجاد می‌شوند. در استرالیا ۶۶٪ مزرعه‌های گردشگری خانه‌های ۳ خواب را به‌عنوان اقامتگاه عرضه می‌کنند. موفقیت اقامتگاه‌های مزرعه‌ای به‌شدت به میزان رابطه بین میزبان و مهمان بستگی دارد. در ارزیابی موفقیت گردشگری روستایی، مزرعه‌داران منطقه ویکتوریا اذعان کردند که محل مزرعه (۷۹٪)، اراضی پیرامونی (۶۷٪)، جاذبه‌های نزدیک به محل (۸۱٪)، شخصیت متصدی محل (۸۲٪)، نوع اقامتگاه (۷۲٪) و نوع مزرعه (۵۲٪)، از دلایل اصلی این موفقیت بودند.

۳-۷-۳- گردشگری روستایی در مجارستان

باوجود اینکه کشور مجارستان، هیچ‌گونه جاذبه طبیعی خاص از قبیل: ساحل دریا، کوه‌های مرتفع و سر به فلک کشیده، جنگل‌های بارانی یا گله‌های بزرگ حیوانات وحشی را ندارد، ولیکن گردشگری روستایی بخش مهمی از صنعت گردشگری این کشور را تشکیل می‌دهد. در واقع چشم‌اندازهای مزارع در دهکده‌های کوچک، چشمه‌های آب گرم، رودخانه‌ها و دریاچه‌ها به همراه مهمان‌نوازی‌های مردم بومی، به‌راحتی قادر است گردشگرانی را که به دنبال آرامش و تمدد اعصاب هستند، جذب کند. به‌منظور ارتقاء نقش گردشگری روستا در اقتصاد روستاییان، تعاونی گردشگران مجارستان برنامه منظمی را برای بهبود گردشگری روستایی از سال ۱۹۹۷ آغاز کرد. یکی از نکات متمایز مردم مجارستان این است که اکثر مناطق گردشگری روستایی در آن‌ها در حال توسعه است یا برای توسعه آن برنامه‌ریزی‌هایی در دست است و بر جلب گردشگران خارجی تأکید می‌کنند. ایجاد و توسعه همه انواع گردشگری روستایی (از قبیل: گذران تعطیلات در طبیعت بکر یا مشارکت

در فعالیت‌های کشاورزی و غیره) هنوز مراحل اولیه خود را می‌گذرانند. تلاش برای احیاء گردشگری به شیوه سنتی، به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه‌یافته از دهه ۱۹۸۰ آغاز شد. مناطق حفاظت‌شده در مجارستان شانس بیشتری برای جذب گردشگر دارند. منابع طبیعی و فرهنگی با ارزش پارک‌های ملی مجارستان از جمله تنوع گیاهی و جانوری، ساختارهای زمین‌شناسی، حیوانات رام‌شده، چشم‌اندازهای تاریخی و میراث فرهنگی در روستاهای مجاور به‌عنوان اساس توسعه گردشگری روستایی مطرح هستند. به‌طورکلی، اهالی بومی چندان از توسعه گردشگری روستایی خشنود نیستند. از دلایل اصلی این نارضایتی بروکراسی‌های مربوطه و عدم حمایت کافی دولت ذکر شده است، البته عوامل دیگری هم دخیل هستند که می‌توان به نداشتن مهارت‌های تجاری و بازاریابی، کمبود تقاضا و سایر موارد اشاره کرد.

۳-۷-۴- گردشگری روستایی در اندونزی

اندونزی، به‌عنوان یکی از کشورهای جنوب شرق آسیا که دارای مناطق روستایی بیشتری نسبت به نواحی شهری است، امکانات طبیعی فراوانی برای گسترش گردشگری روستایی دارد. به‌دلیل رشد سریع و روزافزون گردشگری طی دو دهه گذشته، این صنعت به‌عنوان مهم‌ترین جایگزین صنعت نفت در این کشور مطرح است. در واقع، در حال حاضر، جایگزین سایر مبادلات خارجی عمده اندونزی از قبیل: صادرات گاز و چوب شده است و میزان درآمد آن رو به افزایش است. با توجه به موارد فوق، دولت اندونزی ایجاد مجموعه‌ای از راهبردهای توسعه گردشگری را در دستور کار خود قرار داده و در این راستا به طراحی و توسعه اراضی روستایی و دهکده‌ها به‌منظور جلب گردشگر پرداخته است. چنین برنامه‌هایی در روستاهای فقیر در نوزاتنگارا، باییل و ناجا در حال اجراست و این روستاها به‌عنوان مراکز گردشگری مورد توجه قرار گرفته‌اند (بمانیان، محمودی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۰۳-۷۰).

۴- یافته‌های پژوهش

امروزه توسعه گردشگری در نواحی روستایی و جوامع محلی به‌دلیل جهانی‌شدن و پیش‌به‌سوی دهکده جهانی رفتن اهمیت روزافزونی یافته است، چرا که جهانی‌شدن، فرهنگ‌های سنتی، آداب‌ورسوم قدیمی و فولکلورهای جوامع سنتی را از بین می‌برد و بدین دلیل، این ویژگی‌ها در شهرها کم‌رنگ شده، قابل‌رؤیت نیستند. تنها جاهایی که می‌تواند حافظ این سنت‌ها باشد، محیط روستا، جوامع کوچک و محدود و دهکده‌های قدیمی هستند؛ بنابراین نواحی روستایی، محلی مناسب برای توسعه پایدار گردشگری است. کشورهای پیشرفته برای توسعه پایدار این نوع گردشگری، برنامه‌ریزی‌ها و سرمایه‌گذاری‌های کلانی انجام داده‌اند که ضمن کنترل تأثیرات منفی بر محیط‌زیست و محیط‌های فرهنگی - اجتماعی، درآمدهای کلان و نهایت رفاه اجتماعی را برای ساکنان این مناطق به بار آورده است.

۵- نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که توسعه کارآفرینی زنان روستایی باعث: ۱- ارتقاء فرهنگ کارآفرینی؛ ۲- شکل‌گیری زیرساخت‌های کارآفرینی؛ ۳- بهبود فضای کسب‌وکار؛ ۴- توسعه انواع گردشگری می‌شود و اثرات گردشگری بر عوامل مؤثر بر کارآفرینی و توسعه کارآفرینی زنان شامل اثرات اقتصادی، اثرات فرهنگی - اجتماعی، اثرات زیرساختی و اثرات زیست -

محیطی است. اثرات اقتصادی شامل: افزایش تقاضا برای تولیدات زنان، جذب سرمایه‌گذاری محلی، افزایش تقاضای نیروی محلی، ایجاد فرصت‌های جدید شغلی، تقاضا برای تولیدات محلی، تنوع بخشی به اقتصاد روستایی، ایجاد بازارچه‌های محلی، کاهش ریسک‌پذیری و افزایش بهره‌وری خواهد بود. اثرات فرهنگی - اجتماعی هم می‌تواند باعث افزایش تعاملات اجتماعی، ارتقاء سطح آگاهی زنان، تغییر در نگرش زنان نسبت به کار زنان، تقویت روحیه خلاقیت و نوآوری، افزایش میزان مشارکت زنان و همچنین حفظ آداب و سنن و هنرهای محلی و معرفی نوع خوراک و پوشش محلی روستاییان شود. اثرات مثبت زیست - محیطی گردشگری شامل حفاظت از منابع روستایی است. در اثرات زیرساختی گردشگری می‌توان به ایجاد راه‌های دسترسی به روستا و فراهم کردن زیرساخت‌های حمل‌ونقل و همچنین توسعه خدمات بانکی، توسعه ICT روستایی و .. اشاره کرد. امروزه این امر ثابت شده است که برای رسیدن به یک توسعه مطلوب باید برنامه‌ریزی دقیق و منسجمی را دنبال کرد. برنامه‌ریزی با امکاناتی که برای تحلیل روشن و ارزشیابی سیاست‌های گوناگون فراهم می‌کند، می‌تواند به‌طور نظام‌یافته موانع سخت را که اغلب فرا راه ماست، از میان بردارد، از عناصر فنی و منابع اقتصادی و انسانی گرفته تا ظرفیت اداری. با توجه به نتایج بالا، به‌منظور افزایش ظرفیت و توسعه کارآفرینی زنان روستایی استان خراسان رضوی در روستاهای هدف گردشگری و سایر روستاهای استان که متأسفانه، شناسایی ظرفیت‌های گردشگری آن‌ها مغفول مانده شده است، ایجاد طرح‌های گردشگری روستایی، پیشنهاد می‌شود.

۶- مراجع

-الوانی، س، م. (۱۳۷۲)، «ساز و کارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی»، خلاصه مقالات برگزیده، دومین اجلاس جهانگردی (فرهنگ وتوسعه)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

-اوکلی، پیترا، مارسدن، دیوید، (۱۳۷۰)، *رهیافت‌های مشارکت در توسعه روستایی*، ترجمه منصور محمودنژاد، ناشر: مرکز تحقیقات و برری مسائل روستایی.

-ارمغان، س، (۱۳۸۶)، «توریسم و نقش آن در جغرافیا»، اسلام شهر، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی اسلام شهر.

-پاپلی یزدی، محمدحسین، (۱۳۶۷)، *فرهنگ آبادی ها و مکان‌های مذهبی کشور*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی

- سازمان ملل، بخش همیاری فنی برای توسعه، *رهنمودهایی برای برنامه‌ریزی توسعه (رویه‌ها، روش‌ها و فنون)*، ترجمه محمد هومن، انتشارات سازمان برنامه و بودجه،

خسروی پور، بهمن؛ فروشانی، ناهید، (۱۳۸۷)، «ضرورت و اهمیت مشارکت زنان روستایی در برنامه‌های ترویجی»، *مجله کار و جامعه*، شماره ۱۰۴-۱۰۵، صص ۸۱-۱۳۶۸، ۸۲.

-رحیمی، حسین؛ بیدخوری، علیرضا، (۱۳۹۱)، *نقش مشارکت در توسعه منطقه‌ای*، مشهد، انتشارات سخن گستر.

-رحیمی، حسین، (۱۳۸۱)، «جهانگردی روستایی و قلمرو آن»، *ماهنامه سیاسی اقتصادی*، شماره ۱۸۶-۱۸۵، مؤسسه اطلاعات.

-رضوانی، محمدرضا، (۱۳۸۷)، *توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، پاییز ۱۳۸۷، چاپ دوم.

- رضوانی، محمدرضا؛ بدری، سیدعلی؛ سیه‌وند، فرخنده؛ اکبریان، رونیزی، سعیدرضا، (۱۳۹۱)، «گردشگری خانه‌های دوم و اثرات آن بر بهبود کیفیت زندگی ساکنان محلی، مطالعه موردی: بخش رودبار قستان»، *فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری منطقه‌ای*، شماره ۱۳، صص ۲۳-۴۰.

-ژان برنار شاریه (۱۳۷۳)، *شهرها و روستاها*، ترجمه دکتر سیروس سهامی، مشهد: نشر نیکا.

- صابر، فیروزه، (۱۳۸۱)، *راه‌های توسعه کارآفرینی زنان در ایران*، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.

- عینالی، جمشید، رومیانی، احمد، (۱۳۹۱)، «ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه گردشگری روستایی با تأکید بر خانه‌های دوم، شهرستان بوئین زهرا»، *مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، سال دوم، شماره ۶، صص ۷۴-۵۲

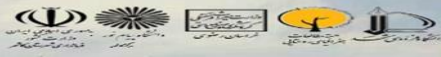
- گلرد، پروانه (۱۳۸۴)، «عوامل مؤثر در توسعه کارآفرینی زنان ایرانی»، *مجله پژوهش زنان*، دوره ۳ شماره ۱، صص ۱۰۳-۱۰۱

-میسرا، آر پی، سوندارام، کی.وی، (۱۳۷۱)، *گزینه‌های توسعه روستایی*، ترجمه شهید مهندس علی اکبر، ناشر: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.

-Holland,Jenny,Burian Michael,Dixey,Luise,۲۰۰۳,Tourism in Poor Rural Areas Diversifying the product and expanding the benefits in rural Uganda and the Czeeh Republic,PPT Working Paper No. ۱۲,FUNDED BY the Economic and Social Reserch Unit(Escor)of the UK Department for International Development(DFID)

-Gray,Kenneth R.and Joycelyn Finley-Hervey,۲۰۰۵,Women and Enterpreneurship in MOROCCO:Debunking Strerotypes and Discerning Strategies,International Enterpreneurship and Maagement Jcournal Vol. ۱,NO.۲,۲۰۳-۲۱۷.

گفتگو
۲۵ و ۲۶ مهر ماه ۱۳۹۸

همایش ملی

گسترش و توسعه
روستای پزشکی

